

ДІЯЛЬНІСТЬ «ДЖОЙНТА» І «АГРО-ДЖОЙНТА» НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ТА У КРИМУ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розглядається діяльність організацій «Джойнт» та «Агро-Джойнт» на Півдні України та в Криму в період 1924-1938 рр., коли їх функціонування було офіційно заборонено радянською владою, закриті регіональні представництва, а співробітники в значній кількості репресовані.

Ключові слова: Джойнт, Агро-Джойнт, південь України, Крим, міжвоєнний період, єврейська колонізація, єврейські територіальні утворення, переселення євреїв.

В статье рассматривается деятельность организаций «Джойнт» и «Агро-Джойнт» на Юге Украины и в Крыму в период 1924–1938 гг., когда их функционирование было официально запрещено советской властью, закрыты региональные представительства, а сотрудники в значительном количестве репрессированы.

Ключевые слова: Джойнт, Агро-Джойнт, Юг Украины, Крым, межвоенный период, еврейская колонизация, еврейские территориальные образования, переселение евреев.

The article deals with the company «Joint» and «Agro-Joint» in southern Ukraine and the Crimea, ranging from 1924 to 1938., when circle of its activity was officially banned by the Soviet authorities, closed regional offices, and staff in a large number repressed.

Key words: Joint, Agro-Joint, south Ukraine, Crimea, the interwar period, the Jewish colonization, Jewish territorial units, the resettlement of Jews.

Споконвічно життя єврейського населення Півдня України було надзвичайно важким та суперечливим. Численні хвилі антисемітизму прокочувались по українським етнічним землям, починаючи із Середньовіччя. Важкою була доля українських євреїв і на початку ХХ ст. Значні соціально-політичні потрясіння від розпаду Російської імперії перш за все болісно відбивалися на представниках єврейської діаспори. Тому дослідження діяльності «Агро-Джойнта» на теренах Півдня України у міжвоєнний період є темою малодослідженою, однак, зважаючи на значну зацікавленість науковців та широких громадських кіл, надзвичайно актуальною.

Після розпаду Радянського Союзу значна кількість архівних джерел була розсекречена, і в історичній науці почали з'являтися наукові розвідки на теми, пов'язані із забутими сторінками історії українських євреїв, дослідження яких раніше вважалося забороненим та неприйнятним. Це стосується і питань, пов'язаних із діяльністю компанії «Агро-Джойнт» на Півдні України. Треба зазначити значне збільшення зацікавленості з боку науковців, особливо в останні роки, щодо розробки цього напряму досліджень. До найбільш визначних можна віднести дослідження пострадянських істориків та науковців емігрантських кіл Ізраїлю й США.

Серед таких дослідників можна виділити миколаївського автора Т.О. Михайловського, який у своїй статті [9] чи не перший, підняв питання дослідження діяльності «Джойнта» на Півдні України у сучасній українській історичній науці. Однак, основний наголос у дослідженні Т. Михайловського було зроблено на вивчення голодомору 1921-1922 рр. на теренах Півдня України. Тут автор висвітлює аспекти подолання голоду, пов'язані саме із діяльністю організацій «АРА» та «Джойнт». Проте допомога у розбудові єврейських аграрних поселень Півдня України, що здійснювалась майже виключно «Агро-Джойнтом», була розглянута побіжно.

До науковців, які досліджували окреслений у статті напрямок можна віднести працю М. Міцеля [10], присвячену вивченню останніх років функціонування «Агро-Джойнта» на теренах СРСР та України зокрема. В ній аналізуються архівно-слідчі справи функціонерів «Агро-Джойнта» кінця 30-х рр. ХХ ст., велика кількість архівних матеріалів, які ілюструють різні аспекти діяльності зазначеної компанії. Проте це дослідження можна вважати більше збіркою архівних джерел з історії «Агро-Джойнта». В роботі Міцеля бракує детального аналізу представлених фактів та висновків, що базувалися б на усталених методологічних засадах.

Вивчення деяких аспектів, пов'язаних із допомогою «Агро-Джойнта» аграрним поселенцям Півдня України єврейського походження у міжвоєнний період, є основним завданням даної наукової розвідки.

Перша світова та громадянська війни призвели до катастрофічної ситуації, у якій опинилися українські євреї. Погроми, злидні та фізичне знищення спонукали їх до еміграції, як за океан, так і в країни Європи. Однак це не покращило ситуації в цілому всередині країни. Південь України також зазнавав масштабних єврейських погромів особливо в роки громадянської війни [11]. Хоча до революції сільським господарством займалися майже 200 тисяч євреїв, вони становили лише 4 % від більш ніж 5-мільйонного єврейського населення Російської Імперії. Але абсолютна більшість євреїв проживала в містах і містечках [4]. Зазначимо, що ще царський уряд впроваджував в життя ідею єврейської аграрної колонізації як власних територій, так і еміграції до Аргентини, зокрема, за сприянням Єврейського колонізаційного товариства [12].

Відсутність власного державного утворення у євреїв ставило під сумнів існування євреїв як окремої етнічної спільноти. Великим був ризик фізичного знищення чи асиміляції, тобто втрати національної ідентичності єврейського населення. На початку ХХ століття весь цей комплекс ідей в його різних версіях поділявся не тільки політичною та духовною елітою, а й більшістю єврейського населення Росії та Східної Європи. Можна говорити про те, що в ХХ столітті основою нової ідеології та нового національного консенсусу для єврейського народу стала національно-аграрна утопія [5].

Радянська влада також не мала життєздатного плану вирішення єврейського питання. Специфіка економічної діяльності євреїв початку ХХ ст. суперечила загальнодержавній економічній та політичній доктринам. Євреї здебільшого займалися торговельною діяльністю, дрібним кустарним виробництвом, що базувалось на дрібній приватній власності, торгівлю, та у незначній кількості сільським господарством. Однак більшість видів зазначеної вище діяльності була якщо не заборонена радянською владою, то що найменше вважалась «дрібнобуржуазною» та такою, що не відповідала уявленню влади щодо діяльності радянських громадян, яка підтримувалась офіційно. Тим більш, значна кількість єврейського населення міст та містечок Півдня України на початку 20-х рр. ХХ ст. була позбавлена громадянських прав: таких як право голосу, право на медичну допомогу та ін. Тому отримання статусу робітника-селянина було єдиною можливістю повернути назад свої громадянські права та зрівнятися з іншими громадянами країни рад [7]. Проведення радянською владою кампанії по виділенню землі та розселення на ній українських євреїв разом із діяльністю американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» підказали вирішення єврейських проблем – шляхом утворення єврейських аграрних поселень, які після колективізації було перетворено на єврейські

колгоспи. Ці утворення підтримувались та спонсорувались компанією «Агро-Джойнт».

Із зміцненням радянської влади концепція направлення єврейських мас на сільськогосподарські роботи набула більш чітких та виразних рис. Основним районом для переселення на початку єврейської аграрної колонізації стала Південна Україна – Херсонський, Криворізький, Первомайський і Запорізький округи, в першу чергу райони так званих «старих» колоній і, дещо пізніше, Степовий Крим.

На початку 20-х рр. ХХ ст. радянською владою було ухвалено рішення щодо переселення значної частини єврейського населення з міст на територію Півдня України та Північного Криму, де було створено кілька автономних єврейських районів: Калініндорф, Сталіндорф і Новий Златопіль в Україні та Фрейдорф у Криму. До цього процесу було залучено і «Джойнт», який організував у 1924 р. свій відокремлений спеціалізований підрозділ «Агро-Джойнт». Сумарний внесок підрозділу в розбудову аграрних поселень євреїв на теренах Півдня України протягом 20-х рр. ХХ ст. склав біля 16 млн доларів США [2].

На початку освоєння нового для більшості єврейських родин заняття сільським господарством ситуація було досить складна. Бракувало житла, господарського реманенту, елементарних побутових умов для поселенців [8]. Починаючи з 1920 року «Джойнт» перейшов до систематичного надання широкомасштабної економічної та соціальної допомоги єврейським громадам у Східній Європі та інших регіонах, в тому числі і на Півдні України. Він створював позичкові каси, кредитні товариства та виробничі кооперативи. Він також вів роботу в Радянському Союзі, займаючись розселенням євреїв. Зважаючи на значну потребу єврейського населення у спеціалізованій агротехнічній допомозі, «Агро-Джойнт» залучав фахових агрономів, спеціалістів-консультантів з тваринництва та ветеринарії [20].

Вже у 1923 р. «Джойнту» вдалося налагодити відчутний потік допомоги південним осередкам єврейського аграрного руху. При безпосередній участі вихідця із Миколаєва, колишнього представника «Єврейського колонізаційного товариства Моріса Де Гірша» – С. Е. Любарського, який на той час працював у Наркомземі УСРР (з 1937 р. – УРСР), в Харкові було створено агрономічний відділ «Джойнта», який обслуговував єврейські колонії Херсонської та Катеринославської губерній. Він постачав насіння для посіву; забезпечував робочими кінями, коровами, сільськогосподарськими машинами та навчав виноградарству усіх охочих євреїв; здійснював підтримку виїзних бригад з ліквідації агрономічної неграмотності серед селян-євреїв. Допомога надавалася через господарські товариства. Вже до квітня 1923 р. «Джойнта» вдалося зв'язатися з 24-ма товариствами, до району дій яких входило понад 10 тис. сільських господарств [13].

Треба зазначити, що упродовж 1922-1923 рр. за сприянням «Джойнта» було створено механізовану бригаду, яка була оснащена американським устаткуванням компанії «Джон Дір». Бригада мала 86 тракторів, 14 сівалок, 40 багатолемішних плугів та інше обладнання. Структурно вона була поділена на Гуляйпольську, Хлібодарівську, Добринську, Ново-полтавську колони. Згідно із домовленістю між «Джойнтом» та Наркомземом УСРР американський розподільчий комітет взяв на себе всі витрати на забезпечення цієї бригади паливно-мастильними матеріалами та запчастинами. Обробка землі зазначеною бригадою здійснювалась безкоштовно, а всі надлишки врожаю повинні були залишатись у господарствах та йти на допомогу незаможним євреям. У 1923 р. тракторна бригада зорала 40500 га землі, більше половини якої було здійснено в неєврейських селах, що межували з єврейськими поселеннями [14].

У своїй діяльності на Півдні України «Агро-Джойнт» сповідував прогресивні принципи ведення сільського господарства. Були задіяні найбільш сучасні методи господарювання, новітні аграрні технології з впровадженням механізації процесів вирощування культур, штучного зрошення; проводилось будівництво глибинних колодязів із застосуванням бензинових та електричних pomp, а також pomp на гужовій тязі. Значний внесок «Агро-Джойнт» зробив у електрифікацію єврейських аграрних поселень.

Окрім всього іншого, за сприянням «Агро-Джойнта» з території Сполучених Штатів Америки завозились племінні породи свійських тварин, зокрема корови, вівці, свині, кози, що були набагато продуктивніші, ніж місцеві породи. Так, племінні американські корови єврейських поселень Півдня України давали на 35-40 % більше молока порівняно з місцевими коровами.

Ще одним видом допомоги від «Агро-Джойнта» на Півдні України було створення дрібних переробних комплексів сільгосппродукції, що дозволяло отримувати більше доходів від сільськогосподарської діяльності. Але найпрогресивнішою інновацією «Агро-Джойнта» було створення спеціалізованих механізованих бригад з обробки землі, що були оснащені найсучаснішою на той час американською та європейською технікою. Цей досвід у подальшому було використано в Радянському Союзі під час організації машинно-тракторних станцій [15].

Результати єврейської аграрної колонізації Півдня України були значними. Біля 150 тис. радянських євреїв переселилося на землю Півдня України та Північного Криму, площа якої перевищувала 400 тис. га. Було утворено сотні сільськогосподарських єврейських поселень [3]. Єдиним мінусом у житті єврейських аграрних поселень Півдня України були спроби нав'язування бажаних радянською владою ідей, які повністю суперечили принципам національної ідентичності поселень, їх традиціям та віросповіданню. Влада примушувала євреїв займатися свинарством, виступивши із утопічним гаслом «Свиню в кожний єврейський колгосп!». Непоправ-

ного удару було нанесено колективізацією, яка нищила основи добробуту єврейських родин кінця 20-х рр. XX ст., внаслідок чого почався спостерігатись відтік єврейського населення до міст і занепад поселень.

Значна частина занедбаних кримських земель була введена до сільськогосподарського обігу єврейськими землеробами. У містах «Агро-Джойнт» створив значну кількість промислових підприємств, майстерень, цехів, обладнаних новітньою технікою, де до промислової праці долучалися тисячі і тисячі єврейських юнаків та дівчат. Ті роки були піком у розвитку єврейської освіти. Вузи, технікуми, школи та курси єврейською мовою були звичайним явищем у містах з компактним проживанням єврейського населення. Навіть єврейські відділення в багатьох провідних університетах країни одержали тоді поширення. І все це робилось за допомогою потужної американської благодійної організації [7].

Згідно з договором, укладеним між «Агро-Джойнтом» та радянським урядом, «Агро-Джойнт» мав статус юридичної особи. Користуючись цим, він мав змогу розвивати розгалужену інфраструктуру організації як на теренах України, так і Росії. Жодного впливу на використання фінансових ресурсів «Агро-Джойнта» ні партійне керівництво України, ні її державний апарат здійснювати не могли: їх вплив обмежувався рекомендаціями та порадами. «Агро-Джойнт» був єдиною закордонною компанією, яка мала змогу проводити землевпорядні роботи на території України, її штатні працівники мали статус державних службовців. Виходячи із характеру діяльності, «Агро-Джойнт» звільнявся від будь-якого оподаткування [19].

Посаду президента «Агро-Джойнта» з 1924 р. і до припинення діяльності цієї організації у 1938 р. обіймав Й. Розен. За його активної участі у 20-30-х рр. XX ст. корпорацією «Агро-Джойнт» було придбано 1 тис. тракторів, більше 700 тракторних плугів, 100 глибинних насосів для артезіанської води, близько 40 автоматизованих збиральних комбайнів і т. ін. [19]. Окрім власних фондів, «Джойнт» залучав кошти Американського товариства для підтримки фермерських поселень у Росії, яке було організоване у 1928 році та з яким «Джойнт» уклав угоду про спільну діяльність в Україні [18].

Активність «Агро-Джойнта» в УСРР значно ослабла в 1930-ті рр. у зв'язку зі світовою економічною кризою. Надзвичайно потужного удару по єврейським господарствам було нанесено у 1932-33 рр., коли на території України спостерігався голод. Недолуга політика уряду СРСР, який у гонитві за коштами на індустріалізацію не виправдано підвищив об'єми хлібозаготовель, поставила єврейські колгоспи на грань фізичного знищення. У 1932-33 рр. голодомор фізично знищив десятки єврейських поселень Півдня України та Криму [6].

На зустрічі керівництва «Агро-Джойнта», що відбулась у Нью-Йорку в 1937 р., Й. Розен зазначив, що ситуація в Радянському Союзі стає неприйнятною для діяльності організації. Зі значною кількістю завдань, які ставив перед собою «Агро-

Джойнт» на початку своєї діяльності в Україні, він повністю упорався [17]. Починаючи із 1937 р. почався стрімкий процес знищення «Агро-Джойнта» та припинення його діяльності на території СРСР. Навесні 1937 р. НКВС УРСР надіслало розпорядження у своє Дніпропетровське обласне управління щодо початку впровадження справи під кодовою назвою «Мімікрія» [1].

Напередодні Другої світової війни, у 1938 р., діяльність «Джойнта» на радянській території була згорнута [16]. Більшість функціонерів та весь керівний апарат було репресовано, вони були або розстріляні, або отримали значні строки ув'язнення, де більшість загинула від нелюдських умов утримання та хвороб.

На цьому діяльність «Агро-Джойнт» на Півдні України та СРСР у цілому припинилась. Після Другої світової війни радянське керівництво намагалось залучити кошти «Джойнта» на відбудову України та Криму та навіть надавало інформацію щодо значної кількості євреїв, яка нібито потребувала допомоги у Криму. Хоча на той момент, після радянських репресій, Великої Вітчизняної війни та німецької окупації, євреїв на Півдні України та в Криму майже не залишилося. Єврейські сільські господарства були або знищені повністю, або значно розорені, чи заселені представниками інших етнічних груп. Однак «Джойнт», зробивши висновки із своїх попередніх помилок, не бажав мати справу з радянським урядом і переорієнтував свою діяльність

на допомогу євреям Палестини і на створення держави Ізраїль.

Діяльність «Джойнта» та його відокремленого підрозділу «Агро-Джойнт» на Півдні України та Криму у 20-30-ті рр. ХХ ст. стала значною подією історії українського єврейства ХХ століття. Об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт» був однією із небагатьох іноземних установ, що активно працювали на теренах Радянської України. Саме з ним пов'язана діяльність компанії «Агро-Джойнт», яка в свою чергу зробила великий внесок у справу розбудови єврейських національних поселень, які займались сільським господарством на Півдні України та в Криму. Саме ця компанія здійснювала реальну матеріальну, фінансову та майнову допомогу єврейським аграрним поселенцям. Завдяки діяльності своєї розгалуженої мережі представництв вона зменшила наслідки голоду, що прокочувався по території України у 20-30-х рр. ХХ ст. Компанія здійснила неоціненний внесок у справу народної освіти, започаткувала новітні підходи ведення господарства із застосуванням передової на той час аграрної технології, сприяла поверненню громадянських прав єврейському населенню України. Таким чином, діяльність як «Джойнта», так і «Агро-Джойнта» позитивно вплинула на розбудову народного господарства Півдня України та сприяла започаткуванню та розвитку єврейських сільськогосподарських поселень Півдня УРСР та Криму у міжвоєнний період.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галузеви Державний архів СБУ. – Ф. 9. – Спр. 36-а. – Арк. 173–176.
2. Декель-Хен И. Невероятный треугольник: филантропы, комиссары и американская внешняя политика встречаются в Советском Крыму (1922-1937 гг.) / Ионатан Декель-Хен / В поисках рая: о еврейском землеустройстве в Крыму / И. Декель-Хен, Г. Хиллиг. – Симф. : Издательский центр БЕЦ «Хесед Шимон», 2004. – 120 с.
3. Державний архів в Автономній Республіці Крим. – Ф. 2094. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 189.
4. Диманштейн С. Новый этап продуктивизации еврейской массы / С. Диманштейн // Трибуна. – 1928. – № 17. – С. 1.
5. Дымшиц В. Исторический шанс. Создание еврейских автономий в Крыму, на Украине и на Дальнем Востоке в 1920-х-1930-х гг. / В. Дымшиц // Создание еврейских автономий в СССР. Электронная библиотека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ozet.ort.spb.ru/rus/index.php?id=476>.
6. Котляр Ю. В. Колективізація, хлібзаготівлі та Голодомор 1932-1933 рр. – репресивні дії проти сільських етнічних меншин Миколаївщини / Юрій Вадимович Котляр, Ірина Сергіївна Міронова // Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 4. – Київ; Миколаїв. – 2008. – С. 21–26.
7. Люленчик В. Американський брат Джойнта в Росії, ССРСР, СНГ/ В. Люленчик // Газета «Каскад». – 2011. – № 3 (март) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://kackad.com/kackad/?p=9717>.
8. Мещинский С. Медбригада Мосозета во Фрайдорфском районе / С. Мещинский // Трибуна. – 1931. – № 28–29.
9. Михайловський Т. О. Діяльність єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» на Миколаївщині у 20-х рр. ХХ ст. / Тимур Олегович Михайловський // Наукові праці. Історія. – Вип. 108. – Том 121. – Миколаїв, 2009. – С. 120–125.
10. Мицель М. «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы Большого террора / Михаил Мицель. – К. : Дух і Літера, 2012. – 464 с.
11. Налет на сельскохозяйственную ферму в Ново-Полтавке // Трудовая газета. – Николаев, 1919. – 1 января.
12. Погромський В. О. Південь України в контексті єврейської колонізації Аргентини кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Віктор Олександрович Погромський // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 57 (№ 2). – С. 52–56.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). – Ф. 261. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 103.
14. ЦДАВОУ. – Ф. 261. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 31.
15. Dekel-Chen J. Shopkeepers and Peddlers into Soviet Farmers : Jewish Agricultural Colonization in Crimea and South Ukraine, 1924-1941 / Jonathan Dekel-Chen. – Thesis (Ph. D.): Brandeis University, 2001. – 198 p.
16. JDC-NY Archives. – Collection 1921-1932. – File 512A.
17. JDC-NY Archives. – Collection 1921-1932. – File 516.
18. JDC-NY Archives. – Collection 1921-1932. – File 528.
19. JDC-NY Archives. – Collection 1921-1932. – File 536.
20. Szajkowski Z. The Mirage of American Jewish Aid in Soviet Russia, 1917-1939 / Zosa Szajkowski. – New York, 1977. – 163 p.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;

Шкварець В. П., д.і.н., проф.

© Погромський В. О., 2014

Дата надходження статті до редколегії 22.09.2013 р.

ПОГРОМСЬКИЙ Віктор Олександрович – кандидат історичних наук, ст. викладач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Коло наукових інтересів: історія України 20-х рр. ХХ століття.